

Ковальська Л.А.

Донецький національний університет імені Василя Стуса

ЗОБРАЖУВАЛЬНІ ДОКУМЕНТАЛЬНО-ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ В ДОКУМЕНТОЗНАВЧОМУ Й ДЖЕРЕЛОЗНАВЧОМУ ДИСКУРСІ

Вагомим чинником актуальності дослідження сформульованої проблеми виступають змістові домінанти історичного документознавства, історичного джерелознавства, архівознавства у вивченні зображувальних документально-інформаційних ресурсів та їх впровадження у викладення актуальних питань документознавчо-джерелознавчого дискурсу. Суть його полягає в специфіці об'єктно-предметних сфер цих галузей, що й визначає цінність роботи. Звідси сформульовано мету дослідження, яка полягає у вивченні внутрішніх і зовнішніх характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, залучення їх в документознавчий і джерелознавчий дискурс. У процесі дослідження визначеної проблеми застосовано методи загальнонаукового, історико-документознавчого, історико-джерелознавчого, архівознавчого методологічного інструментарію, серед яких методи наукового аналізу й синтезу, оглядово-аналітичний, історичний, класифікаційний і термінологічний методи. Згадані методи дозволили розкрити концепційні підходи до вивчення зображувальних документально-інформаційних ресурсів. Наукову новизну визначають міжгалузеві підходи встановлення інформативної цінності зазначених документальних ресурсів через виявлення умов виникнення та функціонування зображувальних документів, створених у конкретно-історичних обставинах, в середовищі їх походження та побутування, в подальшій організації зберігання документальних свідчень цього виду, в забезпеченні інтелектуального доступу до них, методологічних підходах до реконструкції соціально-історичних та інформаційно-комунікаційних зв'язків українського суспільства в минулому й нині. Встановлено, що вивчення та залучення до наукового обігу зображувальних документів як особливого ресурсу ретроспективної інформації поглиблює документознавчо-джерелознавчий дискурс. Актуалізовано необхідність вироблення комплексу зовнішніх, внутрішніх елементів і характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, виявлення їх візуальних особливостей соціальної реальності, не відбитої в інших документальних джерелах.

Ключові слова: документально-інформаційний ресурс, історичне документознавство, історичне джерелознавство, зображувальний документ.

Постановка проблеми. Міжгалузеві зв'язки історичного документознавства, історичного джерелознавства, архівознавства, соціальних комунікацій вплинули на предметну сферу вивчення документа як феномена часу, об'єкта пізнання, джерела й засобу передачі інформації. Документи, втрачаючи оперативну й інші функції, заради реалізації яких і створювалися, згодом набувають статусу важливого джерела ретроспективної інформації. Стрижневим завданням сучасної науки про документ є з'ясування об'єктивної дійсності, задокументованих і збережених в архівних і бібліотечних установах інформаційних ресурсах. Виявлення, систематизація, комплексне студіювання та узагальнення результатів дослідження, зокрема з'ясування об'єктивності змісту, оригінальності, правдивості документальних ресурсів – важлива умова незаангажованого викладення картини минулого України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне підґрунтя дослідження зображувальних документально-інформаційних ресурсів складають роботи дослідників у галузі історичного документознавства, джерелознавства, архівознавства В. Бездрабко, М. Варшавчика, Я. Калакури, С. Кулешова, Н. Мандральської, В. Стрельського, М. Черноморського, Г. Швецової-Водки, С. Шмідта й інших [1–18].

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні внутрішніх і зовнішніх характеристик зображувальних документально-інформаційних ресурсів, залучення їх в документознавчий і джерелознавчий дискурс.

Виклад основного матеріалу дослідження. Враховуючи активний розвиток інформаційних технологій, джерелознавці й документознавці виокремлюють зображувальну групу документально-інформаційних ресурсів. До них належать

технічно-графічні, картографічні, фотодокументальні, аудіовізуальні інформаційні ресурси, які у випадку предметно-історичного дослідження є вагомим документальним джерелом за своєю візуалізованою інформативністю [7, с. 230]. Специфіка документів зображального типу сформулювала вторинність таких документів у науковому обігу. Так, джерелознавець С. Шмідт кінофотофонодокументи не виділяв у самостійну групу, а розподіляв їх серед різних видів джерел. Натомість В. Стрельський фонодокументи виділяв як окремий різновид джерел, а кінофотодокументи відносив до образотворчих матеріалів. Л. Пушкарьов в обґрунтуванні видової класифікації писемних джерел поширив її принципи на всі документальні джерела. У запропонованій ним класифікації кінофотофонодокументи виділено в різні самостійні групи джерел, що певною мірою є виправданим. Історики джерелознавці М. Варшавчик і М. Черноморський наголошують, що кінофотофонодокументи належать до одного типу історичних джерел [3; 17]. Така думка обґрунтована й підтримана Н. Мандральською у зв'язку з побудовою загальної класифікаційної схеми джерел [10].

На думку сучасного українського джерелознавця Я. Калакури, під поняттям класифікаційної схеми необхідно розуміти сукупність тих чи інших параметрів групування джерел за обраними домінівними ознаками з метою ґрунтовного їх дослідження та отримання найповнішої та правдивішої інформації [6]. Тому виправданим є виокремлення зображувальних документів в окремий тип документальних джерел історичної інформації, до яких доцільно віднести технічно-графічні, картографічні, фотографічні документально-інформаційні ресурси. Найбільш суттєвою ознакою представленого типу документальних джерел є спосіб відбиття ними дійсності, їх походження в результаті життєдіяльності людей, засобів і матеріалів збереження інформації.

Інформативні можливості зображувальних документів в тому, що вони доповнюють, ілюструють факти та явища, показують їх у буквальному розумінні. Однією з основних якісних властивостей переважної більшості різновидів зображувальних документальних ресурсів є фіксація інформації на певному носіїві безпосередньо в момент історичної події. Виявлення можливостей зображувального документа передбачає дотримання основних засад і принципів джерелознавчої критики, оскільки вони віддзеркалюють особливості історичної епохи, ідеологічних якостей

об'єкта й фону зображення, авторський задум і мету створення документа.

Одним із найскладніших за сприйняттям, збереженням та аналізом інформації є такі джерела історичної інформації, як технічно-графічна документація, що здебільшого зосереджена в спеціалізованих фондах Центрального державного науково-технічного архіву України (далі – ЦДНТА). За роки своєї роботи ЦДНТА України сформував документальний масив у 555 227 одиниць зберігання та став профільною державною архівною установою у сфері збереженості науково-технічної документації [2, с. 91]. Документація такого характеру представлена й у фондах центральних і обласних архівів України.

Технічна документація є специфічним і багатограним історичним джерелом Національного архівного фонду. Інформативність і значущість таких документально-інформаційних ресурсів полягає в специфічних особливостях змісту, пов'язаних із функційним призначенням, подальшим впровадженням і виконанням поставлених дослідних завдань. Характерно, що технічно-графічна документація як джерело інформації з вивчення питань минулого являє двоєдину цінність – важливим є факт створення проекту й проведення науково-дослідної роботи. Привертають увагу відомості про стан об'єктів, зафіксовані в пояснювальних записках і звітах про науково-дослідні документальні комплекси ЦДНТА, а їх репрезентативність для проблемно-історичного дослідження та впровадження до наукового обігу безсумнівна.

Традиційними заходами з вивчення фондів і поширення документальної інформації в суспільстві є видавнича й виставкова діяльність архівних і бібліотечних установ з оприлюднення зображувальних документальних ресурсів. Для прикладу, тематична фотовиставка Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного присвячена діяльності фотомитця Я. Давидзона [13]. До ювілейних дат історичних подій працівниками ЦДНТА України проведено публікацію архівних документів. Цікаві інформаційні відомості знаходимо в проєктній, конструкторсько-технологічній, науково-дослідній документації 33 фондів та у фондах особового походження математика Б. Остащенко-Кудрявцева, архітектора О. Заварова, біологів О. Матвієнка та Ю. Прокудіна [2, с. 93].

Значний документальний масив та інформаційний потенціал технічної документації зібрано у фонді 62 Центрального державного архіву гро-

мадських об'єднань України (далі – ЦДАГО). Так, у справах 53–61 фонду зберігаються вихідні шифротелеграми в Український штаб партизанського руху, оперативні групи, представництва при військових радах армій і фронтів, партизанські загони й групи [16]. Вони містять детальний опис і спеціальну інформацію про технічні особливості диверсійної діяльності.

З боку історичної інформативної цінності проектні документи є правдивим джерелом інформації з питань технічного забезпечення та задоволення потреб різних сфер діяльності суспільства. Проте такі документи є опосередкованим джерелом історичної інформації, що дає додаткові ілюстративні відомості. Документи технічно-графічного характеру продукували відомчі установи, конструкторські бюро, відділи забезпечення відповідних установ тощо. Зокрема, документи з фондів ЦДНТА, ЦДАГО й інших вітчизняних архівних, бібліотечних і музейних інституцій є особливим джерелом історичної інформації. Не завжди ці документи є прямим свідченням технічних здобутків науки в конкретний історичний період, але вони виступають підтвердженням потреб та їх задоволення з питань науково-технічного розвитку й впровадження в побут досягнень науки й техніки. Зображувально-графічні документи мають візуалізовану ілюстративну репрезентативність у конкретно-проблемному дослідженні.

Комплекс документів технічно-графічного характеру можна класифікувати за принципом походження. Здебільшого такі документи виражені в схематичному й графічному матеріалі й були поширеним джерелом інформації в користуванні складним обладнанням і наочному відбитті інформації. Особливість дослідного опрацювання графічних документів передбачає роботу з його текстовим супроводом, опис специфікацій і функційних ознак.

Одним із різновидів зображувальних документально-інформаційних ресурсів є історичні, фізичні, політичні, військові карти, картографічні схеми. Зображення на картах – це особливий вид моделювання реальних явищ, що в графічній формі передає їх кількісні та якісні характеристики, структуру, взаємозв'язки й динаміку розвитку подій. Без картографічного супроводу стає неможливим унаочнення дослідження. Не зафіксовані в часі й просторі події представляються порожньою абстракцією, позбавленою реального змісту, що не відбиває минулу дійсність.

Завданням картографії як носія історичної інформації є відбиття та вивчення просторового

розміщення, поєднання та взаємозв'язків явищ природи й суспільства за допомогою особливих образно-знакових моделей – картографічних зображень. Картографія як спеціальна галузь наукового пізнання розробляє методи систематизації картографічних документів, необхідних для створення карт. Умовно карти можна класифікувати за ознаками: масштаб, територіальне охоплення, зміст, призначення, математична основа, епоха. Це допомагає досліднику їх опрацювати, використовувати, відшукати необхідну інформацію, вивчати інформаційні особливості карт.

Крім того, документознавчо-джерелознавче вивчення картографічних документально-інформаційних ресурсів задля отримання необхідних свідчень вимагає особливого набору дослідницьких методик. Приміром, О. Медушевська наводить такі методи, як порівняльний і палеографічний аналіз, дослідження документального оточення карти, вивчення математичних даних та умовних позначень, генералізація картографічної інформації [11]. Науковий аналіз карт як документального джерела дає можливість використовувати отриману історичну інформацію в проблемно-історичному дослідженні. Картографічна інформація подає дані досліджуваної місцевості, позначених на ній явищ, співвідношення зображального й текстового складників, повідомляє потрібну для наукового пошуку картометричну інформацію. Карта зображує просторовий бік моделювання конкретного процесу.

Історичні події мають не тільки хронологічні й фактичні сторони, як і коли вони відбувалися, але й географічні координати, де вони відбувалися. Документом, що фіксує історичну подію, виступає географічна (фізична) карта. Такі карти називають топографічними з детальним описом місцевості майбутньої діяльності, чіткими вказівками географічних і ландшафтних особливостей, вказаними населеними пунктами, залізницями й станціями, ґрунтовими шляхами чи дорогами з покриттям, мостами й переправами, місцями залізничних і водних бар'єрів. Карта як документальне джерело історичної інформації подає відомості про місце перебування, виконує роль стратегічного й тактичного планування дій на певний період. Крім того, на карті можна позначати план та узгодження дій.

Кarti створюються на географічній основі з математично визначеним, зменшеним, узагальненим образно-знаковим зображенням подій, явищ, процесів із хронологічною відповідністю. Топографічне маркування дій позначається на пло-

щині в певному масштабі з урахуванням просторового розташування об'єктів. Карти в умовній формі показують розміщення, стан, сполучення та зв'язки подій та явищ, що відбираються та характеризуються відповідно до призначення конкретного картографічного зображення.

Особливістю будь-якої карти є складна графічна система позначок, що за умов правильного прочитання розкриває динаміку дій, інформацію оперативного планування, розміщення та спорядження залучених людських і технічних ресурсів. Як зображувально-графічний об'єкт / документ, мапа складається з картографічного зображення, легенди, додаткових даних, текстів, позначок. Географічно-історичний обшир військової картографії дозволяє актуалізувати створення уявлення про картографічний простір конкретно-історичної природно суспільної дійсності.

Отже, картографічні документи є візуальним видом інформаційних ресурсів, що відбиває динаміку подій минулого, допомагає відтворити складність соціальної реальності, візуалізувати її. Місцем збереження картографічних документів є архівні й бібліотечні фонди, фондові зібрання історичних і краєзнавчих музеїв України. Крім архівної форми збереження, є й опубліковані карти в спеціалізованих історичних, військових, соціально-економічних, політичних виданнях і збірках.

Найбільш масовим серед зображувальних документів є фотодокументи. Фотографії / світлини є порівняно давнім, масовим і доступним для дослідника видом зображувального джерела. Вони зберігаються у фондових колекціях українських центральних і місцевих архівів, бібліотек і музеїв, публікуються у формі фотоальбомів, в основному тематичного характеру, що дуже важливо для дослідників. Цінними фотодокументами наповнені газети, наукова й мемуарна література тощо. Чимало фотодокументів зберігається в приватних колекціях.

Фотодокументи – досить поширений і доступний, але водночас складний для дослідження історичний документальний ресурс. Фотодокументи, окрім найменувань, необхідних супровідних сюжетних текстів здебільшого не мають. Вони потребують спеціального розшифрування, тобто додаткової роботи з ними. Безпосереднє зображення дійсності на відбитку є незаперечною перевагою фотодокументів як документального джерела історичної інформації. Вони містять конкретні факти, а це дає можливість досліднику реально відтворювати події відповідного часу [8, с. 234].

У визначенні специфіки методики аналізу фотодокументів практичну користь приносить складання різного роду допоміжних класифікацій. Фотодокументи можна поділити: на так звані спеціальні фотографії, на портретні світлини й на видові фотографії та інші. Для проведення всіх напрямів аналізу зображувальних інформаційних ресурсів класифікації фотодокументів тільки за змістом не досить. Велику допомогу дослідникові тут може надати класифікація за технікою фіксації та відтворення історичної події цими видами матеріалів. Техніка документальної фотографії дозволяє отримати негативне або позитивне зображення, а позитив може бути чорно-білим або кольоровим. Характерні зображувальні можливості фіксації інформації в моментальній зйомці й відтворенні події має сучасна цифрова апаратура.

Важливим за своїм інформаційно-психологічним навантаженням є фотодокументальна база Національного архівного фонду України. Значна частина матеріального комплексу візуальних джерел знаходиться у фондах Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С. Пшеничного [5, с. 183]. Унікальність представлених історичних документів цього архіву полягає в тому, що він збирає, проводить облік і зберігає документи зображувального, а також звукового характеру, що мають форму фотографій, кінофільмів, відеофільмів, грамофонних платівок, магнітних касет тощо. Фотодокументи як носії статичної візуальної історичної інформації представлені й у ряді місцевих архівів України. Їхні інформаційні можливості використовують в історичних розвідках, науково-популярних виданнях, мемуарній літературі, газетах і журналах як яскравий ілюстративний матеріал, що засвідчує і показує інформацію, отриману з інших документів.

Загальні принципи критики історичних джерел повністю застосовуються і в роботі із зображувальними документами. Дослідник насамперед встановлює походження фотографії, визначає її творця-автора. Діяльність у минулому операторів-фотографів здебільшого пов'язана з окремими установами (фабриками, фотостудіями, газетами, редакціями тощо). Виявлення авторства фотодокумента складніше, ніж авторство кінодокумента, особливо коли йдеться про знімки багаторічної давнини [8, с. 237].

Одна з важливих проблем критики фотодокументів – визначення місця та часу зйомки, прізвищ її учасників, відбитих історичних подій тощо. Якщо легенда фотодокумента викликає сумніви історичної правдивості, необхідно зіста-

вити його з іншими документальними джерелами – архівними матеріалами, пресою, мемуарною літературою тощо. Відомі елементи й деталі окремого району, будівлі, твори монументального мистецтва, зображені в кадрі, нерідко допомагають визначити місце зйомки. Велике значення в розшифруванні історичної інформації має так звана допоміжна інформація – внутрішньокадрові написи: гасла, транспаранти, плакати, афіші, вивіски тощо.

Значною проблемою наукового дослідження фотоджерельного масиву є з'ясування авторства великої кількості фотодокументів. У фондозбірниках українських архівів зберігаються колекції фотографій авторства П. Вершигори. Автор, проводячи зйомку, перетворює камеру й кадр у продовження психологічного стану людини [15]. Не всі імена фотографів збереглися, багато працювали під псевдонімами, багато фотографій знято невідомими авторами.

Солідним і репрезентативним фондом фотодокументів володіють українські музеї. Таким прикладом може бути група «Фотодокументи» у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс налічує близько 1,5 тисячі одиниць оригінальних знімків у комплексах понад 400 персоналій [12, с. 22]. Найбільш репрезентативним серед затезаврованих у музеї є фотофонд Я. Давидзона, який налічує 271 знімок [13; 7, с. 448–449]. Велику кількість архівних фотодокументів, що фіксують історичні події, надруковано на сторінках різних тематичних збірників документів і матеріалів, синтетичних наукових праць і монографій, мемуарних творів, довідкових та енциклопедичних видань тощо [7, с. 443–455].

Отже, здатність фотодокументів фіксувати й зберігати дані про велику кількість об'єктів одночасно зумовлює виняткову інформаційну цінність

і пізнавальні можливості таких документально-інформаційних ресурсів. Створені безпосередньо на місці події, вони виступають незаангажованими фотосвідченнями, допомагають реконструювати картину минулого.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Архівний фонд України широко представлений документами зображувального характеру, які класифіковано за способом технічної та хімічної фіксації документованої історичної інформації, матеріалами збереження, методикою опрацювання. Встановлено, що зображувальні документально-інформаційні ресурси мають вагому й відмінну від інших джерел ілюстративну візуалізовану репрезентативність, виражену в схематичному й графічному вигляді, є поширеним джерелом свідчень для наукової сфери й у научному відбитті технічної інформації. Розкрито, що особливість наукового опрацювання графічних документів передбачає роботу з їх текстовим супроводом, опис специфікацій і функційних особливостей такого документа. Картографічні документи фіксують динаміку подій і допомагають відтворити складність соціально-економічних і політичних процесів соціуму конкретного періоду. Специфіка роботи з фотодокументами полягає в зоровому сприйнятті закодованої образної інформації та дає можливість доповнити, проілюструвати історичні факти, побачити їх у буквальному розумінні. Загалом, зображувальні документи як носії візуалізованих даних нині мають особливе значення для формування картини конкретного періоду, чим визначають перспективи подальшого їх опрацювання та впровадження в науковий обіг. Кліпове мислення та зорове сприйняття інформації властиве сучасним поколінням, а зображена / візуалізована інформація є тим важливим елементом формування адекватної, сприйнятної та повної картини минулого.

Список літератури:

1. Бездрабко В.В. Історичне документознавство в Україні: сучасний стан і перспективи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2017. № 4. С. 4–23.
2. Балишев М.А. «Звіти про НДР» періоду 1941–1945 рр. з фондів ЦДНТА України як фактологічна база з історії війни. *Архіви України*. 2005. № 1–3. С. 90–101.
3. Варшавчик М.А. Источниковедение истории КПСС. Москва : Высшая школа, 1989. 224 с.
4. Дубровіна Л.А. Центри збереження і розвитку інформаційного документного ресурсу національної пам'яті. *Технології розвитку і захисту національного інформаційного простору*. Київ, 2015. С. 198–282.
5. Ємельянова Т.О. Партизанська слава у фотодокументах. *Архіви України*. 2009. № 5. С. 180–185.
6. Історичне джерелознавство / Я.С. Калакура, І.Н. Войцехівська, Б.І. Корольов та ін. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
7. Ковальська Л.А. Джерелознавчий дискурс історії радянського Руху Опору (1941–1945 рр.). Донецьк-Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 462 с.
8. Ковальська Л.А. Фотодокументи як історичне джерело з історії радянського Руху Опору в роки війни. *Гілея*. 2012. Вип. 59. № 4. С. 234–237.

9. Кулешов С.Г. Управлінське документознавство. Київ, 2003. 57 с.
10. Мандральская Н.В. Принципы научной классификации в определении методики источниковедческого анализа кинофотофонодокументов. *Вестник архивиста*. 2010. № 2. С. 255–269.
11. Медушевская О.М. Источниковедение. Москва, 1996. 80 с.
12. Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Особові фонди. Путівник / Редкол. : Л.В. Легасова та ін. Київ : Аеростат, 2014. 552 с.
13. Партизанський рух у фотодокументах Я.Б. Давидзона. URL: <https://tsdkffa.archives.gov.ua/Publications/Partyzany/>.
14. Стрельський В.І. Джерелознавство історії СРСР. Київ : Радянська школа, 1958. 480 с.
15. 1-ша Українська партизанська дивізія ім. С. Ковпака. Фотодокументи бойової діяльності, быта партизан соединения, освобождения г. Путивля // ЦДАГО України. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 157. 21 арк.
16. УШПР. Исходящие шифротелеграммы... // ЦДАГО України. Ф. 62. Оп. 2. Спр. 53. 21 арк.
17. Черноморский М.Н. Источниковедение истории СССР. Москва : Высшая школа, 1966. 344 с.
18. Швецова-Водка Г.М. Документознавство. Київ, 2007. 398 с.

Kovalska L.A. IMAGING DOCUMENTARY AND INFORMATION RESOURCES IN DOCUMENTARY AND SOURCE DISCOURSE

An important factor in the relevance of the study of the formulated problem are the semantic dominants of historical document science, historical source studies, archival studies in the study of pictorial documentary and information resources and their implementation in covering current issues of documentary and source discourse. Its essence lies in the specifics of object-subject areas of these industries, which determines the value of work. Hence, the purpose of the work is formulated, which is to study the internal and external characteristics of pictorial documentary and information resources, their involvement in the documentary and source discourse. In the process of researching the identified problem, methods of general scientific, historical-documentary, historical-source, archival methodological tools were used, including methods of scientific analysis and synthesis, review-analytical, historical, classification and terminological methods. These methods allowed to reveal the conceptual approaches to the study of pictorial documentary and information resources. Scientific novelty is determined by intersectoral approaches to establishing the informative value of documentary resources by identifying the conditions of creation and operation of pictorial documents created in specific historical circumstances, in the environment of their origin and existence, in further organization of storage of documentary evidence of this kind, in providing intellectual access to them, methodological approaches to the reconstruction of socio-historical and information-communication ties of Ukrainian society in the past and present in the conditions of formation of open civil society. Conclusions. It is established that the study and involvement in the scientific circulation of pictorial documents as a special resource of retrospective information deepens the document-source discourse. The need to develop a set of external, internal elements and characteristics of the theoretical construct of pictorial documentary and information resources, identifying their visual features of social reality not reflected in other documentary sources.

Key words: *documentary-information resource, historical document science, historical source science, pictorial document.*